

АПОТРОПЕЇЧНА ФУНКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ІГРАШКИ

Співвідношення між традиційною іграшкою та сучасною призводить до посилення ігрових функцій останньої та поступової втрати ігрових функцій першої. Це явище зумовлює функціональну переорієнтацію: послаблення ігрових властивостей супроводиться посиленням ціннісних художньо-естетичних якостей. Таке ставлення до народної іграшки сприяє її збереженню і духовному збагаченню дитини, що може відбуватися за умови знання, розуміння та усвідомлення провідних функцій традиційної іграшки: виховної, пізнавальної, етнізуючої, феліцитологічної та ін. Крім названих, народна іграшка виконувала апотропеїчну (захисну) функцію.

Дослідженням апотропеїчної функції традиційної іграшки в останні десятиліття займалися О.Найден¹ та Л.Герус², зокрема в контексті історії, типології, художніх особливостей тощо. Іграшка висвітлюється як історичний фактор та важлива функціональна частина народного (переважно селянського) середовища. Авторами зроблено акцент на фольклорному, соціокультурному та філософському контексті національної “іграшкової культури”. Цінність наукових розвідок полягає ще й в тому, що подано історіографічний матеріал досліджень функціональності народної іграшки.

Дана стаття не претендує на вичерпність інформації, а є спробою синтетичного підходу до вивчення функціональності української народної іграшки через дослідження її апотропеїчної функції.

Іграшка містить у своїй початковій основі ідею жертви. Про ритуально-магічні функції іграшок свідчить факт віднайдення їх в місцях давніх поселень та поховань, зокрема дитячих. Так, у могилах дітей і дорослих знаходили на Заході та в Росії ляльки із звичайної або слонової кістки, ляльки-маріонетки, маленькі посудини, свистунці, дзвіночки, торохтушки, люстерка, чоловічків із олова, деркачі для відлякування злих духів. Останні мали вигляд качки, коня, найчастіше свині – як заступниці дітей³.

Глиняні брязкальця було знайдено на трипільських поселеннях Лука-Врублевецька (Хмельницька обл.), Кліщів (Вінницька обл.). Вони мали яйцеподібну або амфороподібну форму, були пустотілі, а всередину кидалося декілька керамічних кульок чи дрібних камінчиків. Подібні глиняні брязкальця знайдено під час розкопок дитячого поховання на пізньотрипільському могильнику поблизу молдовського с. Вихватинці. Їх пояснюють як своєрідний магічний талісман для вигнання “нечистої сили”⁴.

Під час розкопок некрополя на околиці села Недвиговка (гирло Дону) на місці розташування стародавнього міста Танаїс, у дитячому похованні знайдені глечик та гральні фішки з кісток тварин, якими дитина мала гратися в загробному світі⁵.

Найдавніші іграшки стародавньої Русі можна поділити на так звані технічні (дзиґи, кулі, мечі, луки) та образотворчі (коні, птахи, ляльки), більшість з яких мали культове призначення і виступали оберегами.

Як бачимо, одними з найдавніших архетипів-оберегів були “зоологічні архетипи”. Однак такий рідкісний варіант української народної казки, як “Про дівчину-сопілку”, яка є контамінацією кількох сюжетів (про чарівну сопілку, про втечу сестри від шлюбу з братом), містить згадку про антропоморфні зразки архетипів, як от ляльки. Наприклад, утікаючи від небезпеки шлюбу з братом, дівчина так закликає землю:

Ви, дзвони, задзвоніть,
Ви, ляльки, заспівайте,

Ти, земле, розступися, –
 Най я ввійду в тебе...
 Дзвони сумно задзвонили, ляльки жалібно заспівали...⁶

Те, що спів ляльок названо жалібним, а дзвін дзвонів сумним, підтверджує думку щодо пізнішої заміни ролі плакальниць у первісному поховальному обряді ляльками.

Нам відомо, що за традиціями багатьох народів, скажімо, в скіфів, дружину ховали разом з ним. Пізніше живу людину почали замінювати ляльки. Наприклад, перші японські ритуальні статуетки – умовні зображення жінок – “догу” з’явилися близько двох-чотирьох тисяч років до н.е. Статуетки III – VI ст. н.е. “ханіва”, згідно з гуманним рішенням одного з імператорів, стали замінити живих людей – слуг, дружин, воїнів, наложниць, – яких раніше ховали живими в курганах разом із померлим⁷.

Коли сформувалися родинні відносини та утвердився інститут спадковості, іграшки набули статусу хатніх вогнищ, родинних хатніх господарів або господинь (ляльки з соломи, дерева, тканини), стали певного роду ідолами та вмістилищами душ.

Ті речі (дерев’яні, солом’яні), від яких ведуть родовід іграшки, спалювалися, розривалися, топилися у воді, закопувалися в землю. Наприклад, під час проводів зими (“Масниця”), купальських свят, здійснення обряду “чіплення колодки” тощо⁸.

Так, під час давньоукраїнського гри-свята Лялі (Лелі) найвродливішу дівчину обирали Лялею, завітчували її, садовили на лаву, обкладаючи обрядовими атрибутами – глиняним дзбанком із молоком, хлібом, сиром тощо. Довкола неї учасники дійства водили хороводи, а Ляля – Матір-Богиня розподіляла між ними все те добро⁹. Часто роль Лялі виконувала лялька, яку потім спалювали або закопували в землю.

В окремих селах існував звичай робити солом’яну ляльку – Русалку – нести її в поле і там, розірвавши на шматочки, розсівати: “Пам’ятаю, коли ми вже були трохи старшими, робили до Зелених свят велику ляльку з сіна – Русалку. Рвали її на шматки, розсівали й співали при цьому:

Проводили русалок, проводили,
 Щоб вони до нас не ходили,
 Та нашого житечка не ламали,
 Та наших дівчаток не ловили”¹⁰.

В східних районах України (Луганська обл., Донецька обл., Харківська обл.), що межують із областями Росії, зустрічаються такі назви ритуальних ляльок як Семік, Семічиха, Зозуля, Ржанка¹¹.

На сьомий тиждень після Пасхи, який росіяни називали семіковим, наряджали опудала Семіка та Семічиху. Навколо них водили хороводи, ходили по селу, стукаючи палицею по відрі, зупиняючись під вікнами і випрошуючи борошно, яйця, крупу, сметану, масло для приготування святкових частувань на Зелені свята. Потім зі сміхом та причитанням “ховали” опудала — кидали у воду¹².

Символічна лялька – Зозуля супроводжувала клятву дівчат – подруг у вірній дружбі. Після цього ляльку “ховали”. Зозуля мала захищати подруг від зла протягом року, сприяти гарним взаєминам¹³.

Ляльку Ржанку в східних районах України робили на честь закінчення жнив. Несли її селом, супроводжуючи хороводними та танцювальними піснями, після чого урочисто вносили в дім чи на поміщицький двір¹⁴.

Останній сніп у вигляді “ржаної баби” зберігали до наступного врожаю, вважаючи, що у ньому втілюється плодючість, вірячи, що в останньому снопі збирається велика цілюща сила. Іноді з останніх колосків заплітали “Спасову бороду”, “ржану бороду” – аналогію Дідуху, який поширений по всій території України.

Існування подібного свята в інших країнах говорить про спільність традиційної основи обрядовості, коли іграшку розглядали як родинний оберіг та вмістилище душ покійних предків, що мали захищати від зла та сприяти кращій врожайності. Наприклад, в Англії робили ляльку

з пшениці, якщо жнива закінчували вчасно та успішно, і називали її лагідно – Пшеничне дитя, Діва. Тим, хто запізнювався з роботою, кидали на поле недбайливих господарів “Старуху”, щоб їх присоромити.

Ляльки-опудала Русалка, Ярило, Купало, Марена, Семік, Семічиха та інші належать до розряду вмираючих та скресаючих божеств, в образах яких втілене одне з найдавніших космологічних уявлень людей щодо природи та всесвіту.

Образ богинь-оберегів зустрічається і нині на дахах хат чи клунь. На Полтавщині, наприклад, таким оберегом є дерев'яна лялька у вигляді воїна, яку прилаштовували на хату або господарську будівлю. Замість рук у неї – палички із загостреною платівкою на кінцях, яка, обертаючись, повинна створювати враження, що воїн вертить шаблею і відганяє від садиби злі сили.

На Поділлі до димарів і зараз подекуди чіпляють металеві іграшки – півні, голуби, олені, коні, пояснюючи їх як прикраси, які, вірогідно, першочергово виконували захисну роль (за народними повір'ями, саме через димар нечиста сила найчастіше може залетіти до хати).

Інтер'єр української будівлі теж багатий на обереги. Швидше за все, прикраси (новорічні іграшки, ляльки, штучні квіти і т. ін), які ставляться й зараз між подвійними шибками в деяких сільських хатах, виконували раніше захисну функцію: “Щоб гарно було. Мама казали “від зглазу”. Мало хто недобрим оком в шибку подивиться”¹⁵. Найчастіше між шибками зустрічаємо іграшкових півнів, оленів та коней, що входять у систему космологічних уявлень про світобудову та світоустрій і виступають важливими компонентами Світового дерева, становлячи складні за семантикою, змістовно багаті образи українського народного мистецтва.

Поширеним явищем було виготовлення голубів та павуків: “В дитинстві мене мати навчили робити голубів з соломи, якими ми гралися. На свята ми чіпляли голубів біля кожного образу. Вішали під образами в надії, що так мир швидше прийде на нашу землю. З соломи ми ще робили павуків. Потім чіпляли їх в хаті по кутках і розчіплювали їх ніжки в різні боки. Мама казали, що павук – це господар. А наш павук був великий і багатий на ніжки. І наш господар — батько – теж повинен був стати багатшим. А в обісці прибавитись дитячих ніг і побільшати копит тварин”¹⁶.

В деяких районах Слобідської України ляльку дарували молодим парам на весілля, вважаючи оберегом долі, її чіпляли над дверима, тричі повторюючи: “Обернись до мене добром, відвернись зі злом”. Встановлювали ляльку на ворота у п'ятницю на Масницю (цей день був відомий як тещин вечір). Побачивши її, зять знав, що в домі тещі його чекали багаті гостинці¹⁷.

Іграшки, зокрема ті ж ляльки, виступали атрибутами, що сприяли народженню дітей, приплоду худоби, допомагали при лікуванні різних хвороб, викликали при потребі дощ і сонце тощо.

За стереотипними уявленнями українців Поділля, у тієї пари, яка тримає ляльку в хаті, обов'язково народиться дитя: “У тітки Катерини, яка жила з чоловіком років ото з вісім уже як буде, не дав Бог аби не лишитися самій у пустій хаті по старості, бо, як казала, де нема дітей, то ніби нива не вродила. Та й чоловік був похмурий і сердитий, та діло не ладилось у господі. Так порадили ж добрі люди, щоб тримала в хаті ляльку. Так через один год породила вона дитя, та ж таке миле, що усе село раділо, і на родини всі жінки посходилися. То так і було”¹⁸.

Типово для народних казок, коли лялька залишалася дівчині від матері й виступала символом продовження роду, сприяла швидкому та успішному народженню дітей.

Коли дитина хворіла, виготовлялася лялька, яку закопували в землю, щоб відвернути від немовляти хворобу. Поширеними для цього ритуалу в Україні були лялька-живулька і “вузлова” лялька. Останній замість обличчя робили візерунок у вигляді хреста, ромба, квадрата. Наявність хреста на обличчі зумовило ще одну назву — “іконографічні”. Такі ляльки в більшості сіл називали “куклами”: “Я згадую такі кукли. Лице не робили, щоб обманути нечистого”¹⁹.

До традиційних ляльок Середньої Наддніпрянщини, наприклад, належить “вузлова” лялька чоловічої статі з порівняно невеликою круглою головою, тонким хрестом із червоно-чорних ниток, в одязі, подібному до попівської рясі. Таку ляльку називали “попом”, незамінним учасником весільних обрядів. “Піп” мав оберігати подружню пару від “недоброго ока”²⁰.

“Вузлові” ляльки належать до так званих “неодягнених” ляльок. Інші ляльки вважаються вдягненими: одяг шиється відповідно регіональним особливостям, обличчя вишиваються або малюються з етнічно характерними рисами обличчя.

Цікавим є той факт, що “вузлові” ляльки робили не тільки в українських селах, а й у російських, білоруських, молдавських²¹. Щоправда, ляльки мають деякі відмінності, які зумовлені, насамперед, регіонально й історично, але загальні принципи виготовлення залишаються ті самі – вузол і хрест на обличчі. Це говорить про те, що народні ляльки за внутрішньою конструкцією, статуарним та іконографічними типами належать до спільної традиційної основи.

Поширеним типом народної іграшки по всій території України були ляльки. На хрестоподібній основі сучасні ляльки такого типу найчастіше зустрічаються у вигляді городніх “опудал”, які призначені захищати врожай від руйнівної діяльності птахів та звірів, а також від “вроків”, що дає підстави думати про першочергову функцію – апотропеїчну.

В ході роботи з опитуваними на Поділлі були зафіксовані явища перекладання на колиску або іграшку – колиску хвороб, нещастя тощо: “Багаті вішали в хаті дві колиски. В одну клали дитину, а в другу – ляльку, щоб чорт вхопив ляльку чи колиску, а не дитину”²². Подібне явище спостерігаємо в інших народів. Так, іграшка – колиска у народів Південного Сибіру – шорців, хакасів, тувинців – має назву доброго божества – заступниці дітей – Майани. Такі маленькі берестяні колиски з лялькою-дитиною в них прикріплювалися до справжньої коліски як обереги. У цих же народів берестяні колісочки виготовлялися у випадку хвороби дитини та при її народженні (в сім’ях, в яких до цього вмирали діти). Щоб дитина не померла у ранньому віці, у якутів виготовляли колиску та вирізали ляльку з осики (мемегет). Шаман після колісання забирав колиску з лялькою та закопував у лісі²³. Наприклад, у японців на солом’яні чи паперові фігурки (зараз ми їх називаємо орігами), серед яких часто зустрічалися іграшки-колісочки, під час ритуалів перекладали гріхи, хвороби, невдачі господарів, а потім спалювали чи пускали по воді²⁴.

Смерть немовлят у болгар до хрещення вважалася причиною появи орисниць (феї, що передбачали долю) Матері, у яких вмирали попередні діти, “обманювали” фей, забираючи на третю ніч дитину в щасливий будинок, а в люльці залишали ганчіркову ляльку, або просто порожню колиску чи іграшку-колиску²⁵.

Найпоширеніші в давнину іграшки мали різні механічні та акустичні пристрої, що зв’язувало їх з ритуально-сакральною ідеєю оживлення, згідно з законами міфологічного та тотемістичного мислення.

В Україні апотропеїчну функцію подекуди виконували керамічні та дерев’яні свищики – птахи, звірі, зображення коней, баранів, оленів, брязкальця, деркачі тощо, які часто прив’язували, як обереги до коліски. Вважалось, що їх торохтіння, хурчання, свист відганяє від дитини злі сили. Чарівні музичні інструменти, свищики – “свистала”, які часто фігурують в казках як предмети магічного зв’язку із звірями-помічниками, герої казок одержують від вищих, надприродних сил, тотемних заступників – помічників, померлих пращурів. Так, у казці “Скляна гора” молодший син, казковий дурень, одержує від діда, який уособлює померлого предка, чарівну скрипку, за допомогою гри на якій збирає баранів, що розбіглися²⁶.

В іншій казці “Марійка і баба-відьма” лялька-амулет, яка вміє співати, дістається героїні з такою настановою: “Дивися, Марійко, аби вона була чистенька, годуй її хлібцем, а як прийде якась жура, порадься з лялькою”.

Аналогічні явища знаходимо в інших народів, де над коліскою дитині підвішували дзвоник для відлякування відьм або складний набір різних предметів-оберегів, що породжували звуки²⁷.

Іграшки сприяли приплоду худоби. Цікавими, на наш погляд, є ляльки з трави. Як рвали траву, то примовляли: “На куклу тебе рву, щастя тобі принесу”. “Траву мати вчили рвати після того, як спаде з неї роса. Рвали траву лишень правицею (правою рукою). А виходили тільки босими ногами, аби набратися від травиці здоров’я і сили”²⁸. Коли трава висихала, то ляльку несли у хлів, і дитина віддавала з’їсти худобі. Ніколи цю ляльку не викидали і не спалювали, бо вірили, що вона сприяє приплоду тварин.

Фігурне печиво, передусім, мало обрядове значення, але пізніше його випікали (а подекуди й досі печуть) як іграшку-їжу. Наприклад, іграшки з сиру виготовляють в багатьох селах Карпат. Ще В. Шухевич зазначав, що наприкінці XIX ст. “чоловіки-пастухи” робили в Карпатах “баранчики” і “калачики” з овочевого сиру, які у них купували “домарі” й роздавали за спомин душі померлих або за здоров’я²⁹. Обрядове печиво також давали худобі для кращого припло-

ду. Печивом різних форм обдаровують дітей на свята: як правило, хлопчиків – “кониками”, дівчаток – “панянками”³⁰.

Інколи на пряниках витискали рельєфний малюнок за допомогою пряничних дощок, зображення на яких мають геометричний та рослинний характер, містячи символи-обереги. Найчастіше на пряничних дошках зустрічаємо “солярну розетку” – символ сонця.

В Україні фігурне печиво випікали переважно навесні (хоча воно мало місце і в інших календарних та родинних обрядових комплексах), символізуючи прихід весни, її народження.

В інших країнах, на відміну від України, ляльки з тіста символізували померле божество рослинності, а не його відродження. Так, у Швеції вважалося, що в останніх зернах ховається божество поля. З них робили хлібець у вигляді маленької дівчинки, який з’їдали. В Шотландії такий хлібець робили у вигляді дорослої жінки і теж з’їдали. Французи з тіста робили фігурку чоловіка, вшали на ялинку, яка уособлювала жіноче божество, потім возили по селу після жнив і теж з’їдали³¹.

Образ традиційної іграшки, зокрема української, складний, семантичне насичений. Дослідження її апотропеїчної функції дає підстави пов’язувати цей образ із родовим переказом щодо світотворення, із міфом про тотема-предка, із господарчою діяльністю та здобуттям засобів існування.

Вивчення регіональних особливостей народної іграшки дає можливість створення комплексної узагальнюючої праці, предметом дослідження якої стала б її поліфункціональність.

Вивченням поліфункціональності української народної іграшки займається Народознавчий центр Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, фондова колекція музею якого включає кращі зразки заслужених та народних майстрів України, серед яких роботи Т.Войнаровської (ляльки з тканини), О.Верхової-Єднак, Ф.Міщенко (дрібна керамічна пластика, зооморфні свищики), М.Гоцуляк (іграшки з природних матеріалів, об’ємні витинанки), О.Луцишина (керамічні іграшки переважно композиційного характеру, серед яких відомі “Кришинецькі музиканти”, “Хор ветеранів”), Є. Слободинського (керамічна іграшка, дрібна пластика), В.Рижого (керамічні іграшки), Н.Лавренюк (декоративні панно з керамічними ляльками), Г.Чадюк (солом’яні іграшки – тварини-обереги), А. Мудлої, Г.Даниленко (обрядове зооморфне печиво) та ін. Самобутністю відзначаються іграшки-обереги – глиняні писанки-брязкальця, обереги-знаки зодіаків члена Національної спілки народних майстрів України вінницької майстрині Л.Філінської. Автентичною орнаментикою в народних традиціях оздоблені музичні інструменти, серед яких інструменти-іграшки майстра-подолянина В. Віхренка – сопілки, окарини (керамічний духовий музичний інструмент).

Своєрідні в техніці виконання студентські роботи: обрядові великодні іграшки-птахи (поєднання писанки і витинанки) І.Проньки-Василенко, керамічні іграшки О.Стрельбицької, м’яка традиційна подільська іграшка А.Денисюк та ін.

Народні іграшки студенти виготовляють на практичних заняттях з етнографії та етнопедagogіки, на етнографічних факультативі та гуртку.

В жовтні 2003 р. на базі Народознавчого центру проведено Міжнародну конференцію “Народна культура Поділля в контексті національного виховання”. Окрім секційних засідань, традиційного фестивалю-ярмарку “Подільська осінь”, була представлена така форма роботи як майстер-класи: “Фітодизайн”, “Гончарство”, “Витинанка”, “Писанка”, “Народні ігри”, серед яких – “Народна іграшка”. Студенти факультету підготовки вчителів початкових класів презентували польові дослідження з історії розвитку, типології, функціонального призначення, технології виготовлення подільської народної іграшки. Етнографічні роботи підготовлені в ході занять із спецкурсу “Звичаї нашого народу”

Ці польові дослідження пройшли наукову обробку (паспортизацію) й на сьогодні зберігаються у фондах музею Народознавчого центру. Наукові роботи та додатки до них (зразки подільської традиційної народної іграшки) широко використовуються у навчально-виховному процесі, планується залучення цих матеріалів до міських та обласних виставок народної творчості.

Серед пріоритетних перспективних напрямів діяльності Народознавчого центру є створення етнографічного практикуму “Подільська народна іграшка” на музично-педагогічному та філологічному факультетах із додатковими спеціальностями “Українознавство”, який має стати

засобом професійної підготовки і практичного відродження та збереження народної культури, а також висвітлення поліфункціональності подільської народної іграшки (зокрема, її апотропеїчної функції) в народознавчих дослідженнях, курсових та дипломних роботах, кандидатських дисертаціях.

- ¹ Найден О. Українська народна іграшка. – К., 1999.
- ² Герус Л.М. Українська народна іграшка кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. (історія, типологія, художні особливості): Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. – Львів, 1997.
- ³ Найден О. Вказ. праця. – С. 75.
- ⁴ Пошивайло І. Семіотика гончарних виробів (обрядово-культові аспекти) // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996 – 1999. – Опішне, 1999. – Кн. 4. – С. 120.
- ⁵ Найден О. Вказ. праця. – С. 75.
- ⁶ Казки Буковини/Запис та літературна обробка текстів М.Г.Івасюка. Упоряд. М.Г.Івасюк та В. С.Бесараба. – Ужгород. – 1973. – С. 174.
- ⁷ Осауленко Є. Японська ритуальна лялька: подорож шляхами тисячоліть // Всесвіт. – 1998. – С. 179.
- ⁸ Борисенко Валентина. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Унісерв, 2000. – С. 34-35.
- ⁹ Плачинда Сергій. Словник давньо-української міфології. – К., 1993. – С. 33.
- ¹⁰ Польові матеріали автора (запис. від Гоцуляк М. В., м. Могилів-Подільський Вінницької обл., 2003).
- ¹¹ Рукописний фонд Народознавчого центру Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (далі – РФ НЦ ВДПУ). – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 4.
- ¹² Горичева В. С. Куклы. – М., 1999. – С. 94 – 96.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ РФ НЦ ВДПУ. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 6.
- ¹⁵ Польові матеріали автора (запис. від Карасевич Л.П., с. Одая Тульчинського р-ну Вінницької обл., 2001).
- ¹⁶ Польові матеріали автора (запис. від Бондарчук М.Ф., с. Станіславчик Жмеринського р-ну Вінницької обл., 2003).
- ¹⁷ РФ НЦ ВДПУ. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 5.
- ¹⁸ РФ НЦ ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 42. – Арк. 4.
- ¹⁹ Польові матеріали автора (запис. від Криворуки Д. Я., с. Лядова Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл., 2003);
- ²⁰ РФ НЦ ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 122. – Арк. 4.
- ²¹ РФ НЦ ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 42. – Арк. 5.
- ²² Польові матеріали автора (запис. від Панченко П.Г., с. Погатинці Жмеринського р-ну Вінницької обл., 2003);
- ²³ Найден О. Вказ. праця. – С. 109.
- ²⁴ Осауленко Є. Японська ритуальна лялька. – С. 179.
- ²⁵ Маркова Л. В. Болгары // Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы. – М., 1999.
- ²⁶ Кухта Надія. Міфоритуальні функції печі та гончарних виробів у казках Карпат і літературній казці // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996 – 1999. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – Кн. 4. – С. 143.
- ²⁷ Фаис-Леутская О. Д. Народы Италии // Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы. – М., 1999.
- ²⁸ Польові матеріали автора (запис. від Бондарчук М. Ф., с. Станіславчик Жмеринського р-ну Вінницької обл., 2003).
- ²⁹ Шухевич В. Гуцульщина . Друга част. – Львів, 1901. – С. 26.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Найден О. Вказ. праця. – С. 230.